

Maria Caracausi

Πανεπιστήμιο του Παλέρμο – Ιταλία

ΤΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ ΓΚΑΤΣΟΥ
ΣΧΕΔΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΟΣΗ

Δεν χρειάζονται πολλά λόγια για να θυμηθούμε ή να θυμίσουμε τον ποιητή Νίκο Γκάτσο. Η ποίησή του, μέσω της *Αμοργού* και των τραγουδιών του, συνοδεύει διαρκώς τη ζωή μας – συγχωρείστε μου το πρώτο πληθυντικό, αλλά, όσο περνάει ο καιρός, αισθάνομαι όλο και πιο πολύ, αν όχι Ελληνίδα, τουλάχιστον στην Αθηναία.

Η ποίηση του Γκάτσου, με την ολοφάνερη αξία της, είναι παραδεκτή – σε διαφορετικό βαθμό υποθέτω – από όλους. Γι’ αυτό, πιστεύω πως υπάρχουν πολλοί που, είτε από θαυμασμό είτε από απλή περιέργεια, περίμεναν μετά τον θάνατό του – και μπορεί να περιμένουν ακόμα – να βρεθεί μέσα στα χαρτιά του κάποιο “κρυμμένο” ποίημα, κάποιο “ξεχασμένο” κείμενο, που να φωτίσει, έστω και αμυδρά, το αίνιγμα της ποιητικής πορείας – κατ’ άλλους ποιητικής σιωπής – του Γκάτσου.¹

Δεν σας κρύβω ότι ένα τέτοιο εύρημα ήταν και δική μου προσδοκία, ως ερευνήτριας, όταν, τον Σεπτέμβριο του 2006, άρχιζε η ενασχόλησή μου με το αρχείο του με σκοπό την κωδικοποίηση των ποιητικών καταλοίπων και την κριτική έκδοσή τους. Δυστυχώς, η προσδοκία μου αυτή δεν ευοδώθηκε. Όμως, τα κατάλοιπα του Γκάτσου παρουσιάζουν άλλου είδους ενδιαφέρον: είναι αποκαλυπτικά των γλωσσικών και θεματικών εμμονών του και ταυτόχρονα των εμποδίων που του δημιουργούσαν αυτές, είναι δηλωτικά των πηγών απ’ όπου αντλούσε η φαντασία του αλλά και της απaráμιλλης τεχνικής του· τέλος, είναι πειστήρια του αυστηρού τρόπου με τον οποίο δούλευε.

Παρ’ όλα αυτά, μη φανταστεί κανείς ότι πρόκειται για στοίβες από χαρτιά, γεμάτα συρτάρια ή ταξινομημένα ντοσιέ με χειρόγραφα. Ο Γκάτσος θεωρούσε περιττό ό,τι δεν είχε συναισθηματική αξία ή πρακτική σημασία για

1. Για τη “σιωπή” του Γκάτσου, βλ. Maria Caracausi, *Le canzoni di N. Gatsos: immagini da Amorgòs*, *Ο φιλόπατρις*, Γρανάδα 2004, σ. 401-9, σ. 402.

τον ίδιο, και μόνο για όσο βρισκόταν εν ζωή: δεν τον απασχολούσε —όπως μαρτυρούν άνθρωποι που τον γνώρισαν— η υστεροφημία.

Περιορισμένο το αρχείο του, λοιπόν, περιλαμβάνει αφενός γράμματα και καρτ ποστάλ φίλων και συνοδοιπόρων —κυρίως του Ελύτη, του Χατζιδάκι και του Λαρδά²— και αφετέρου ποιητικά σχεδιάσματα, σκαριφήματα και παραλλαγές τραγουδιών,³ πρώτες σελίδες διηγημάτων, απόπειρες θεατρικών έργων που μετά βίας έφτασαν ως τη δεύτερη εικόνα, ανέκδοτες θεατρικές μεταφράσεις που απαιτούν επιμέλεια προκειμένου να εκδοθούν,⁴ τελικά διάφορες σημειώσεις. Σημειώσεις απλές, σαν καθημερινή άσκηση: ένας στίχος εδώ, ένας τίτλος πιο κει, μια φράση παραπέρα, για να μην ξεχάσει το χέρι να γράφει —όπως έλεγε στη σύντροφό του, Αγαθή Δημητρούκα, ισχυριζόμενος ότι εκείνος ήταν επαγγελματίας κι έγραφε ή μετέφραζε μόνον κατόπιν παραγγελίας.⁵ Σημειώσεις, που παραμένουν «σκρόπια ίχνη ενός ανθρώπου με αξιοσημείωτα λογοτεχνικά χαρίσματα», όπως γράφει ο Ευγένιος Αρανίτσης στον πρόλογο της έκδοσης που ο ίδιος επιμελήθηκε, και η οποία περιλαμβάνει ολιγάριθμη επιλογή καταλοίπων του Γκάτσου.⁶

Όπως προανέφερα, αντικείμενο της έρευνάς μου είναι τα ποιητικά κατάλοιπα του Γκάτσου, είτε αυτά παραπέμπουν στην ποίηση, όπως την έχουμε συνηθίσει, είτε σε στίχους τραγουδιών. Βεβαίως, παρουσιάζουν ενδιαφέρον και οι σημειώσεις του, οι οποίες δεν είναι όμως όλες ποιητικές: κάποιες αναφέρονται σε καθημερινά ζητήματα, όπως σε τίτλους βιβλίων που τον ενδιέφεραν ή σε πράγματα αναγκαία για τα σπάνια ταξίδια του.

Το μεγαλύτερο μέρος των καταλοίπων το βρήκα σε δύο μεγάλα ντοσιέ από χαρτόνι (τα οποία περιέχουν και άλλα μικρότερα), όπου ο ποιητής φύλαγε παλαιότερα χειρόγραφα του, όχι πολύ μεταγενέστερα του '50, με την ελπίδα να τα επεξεργαζόταν εν ευθέτω χρόνω. Η αντίληψή του, όμως, για τον χρόνο, και ιδιαίτερα για τον παρελθόντα χρόνο —πάλι σύμφωνα με μαρτυρίες οικείων του— δεν του επέτρεπε να ξανανοιίγει ό,τι έκλεινε, είτε αυτό ήταν μια ανθρώ-

2. Ο Κώστας Λαρδάς ήταν ο πρώτος που εκπόνησε διδακτορική διατριβή για τον Γκάτσο: K. N. Lardàs, *Amorgòs: studies of a poem by N. Gatsos, a dissertation submitted in partial fulfillment of the requirement from the degree of Doctor in Philosophy*, University of Michigan 1966.

3. Για όσον αφορά τα τραγούδια βλ. Νίκος Γκάτσος, *Όλα τα τραγούδια*, επιμ. Α. Δημητρούκα, Πατάκης, Αθήνα 1999, και πάλι Caracausi, *Le canzoni di N. Gatsos*.

4. Ορισμένες θεατρικές μεταφράσεις του Γκάτσου έχουν ήδη εκδοθεί, ενώ πολλές —αν δεν έχουν χαθεί— βρίσκονται στα αρχεία του ραδιόφωνου και των θεάτρων με τα οποία ο ποιητής συνεργάστηκε ή στα χέρια κάποιου σκηνοθέτη, που έτυχε να του εμπιστευτεί το προσωπικό του δακτυλόγραφο. Βλ. σχετικά Maria Caracausi, «Gatsos traduttore di teatro», *Γλώσσα ψυχής άγγελος. Αφιέρωμα στην Ελευθερία Γιακουμάκη*, επιμ. Ε. Παπαδοπούλου – Ι. Ρεμεδιάκη, Σήμα Εκδοτική, Αθήνα 2010, σ. 439-53.

5. Χρωστώ, μεταξύ των άλλων, και αυτή την πληροφορία στη φίλη Αγαθή Δημητρούκα.

6. Βλ. Νίκος Γκάτσος, *Δάνεισε τα μετάξια στον άνεμο*, επιμ. Ε. Αρανίτσης, Ίκαρος, Αθήνα 1994, σ. 7.

πινη σχέση, είτε μια συνεργασία, είτε απλώς ένα ντοσιέ με παλαιότερες ιδέες του. Ως εκ τούτου, παραμένει αξιοπερίεργο το πώς οι ιδέες αυτές αναδύονται σε πολύ κατοπινούς στίχους, όπως παραδείγματος χάριν συμβαίνει με την «Μπουρνοβαλιά»: συνυπάρχει ως τίτλος στην ίδια λίστα με την *Αμοργό*, ενώ αναπτύσσεται σε τραγούδι τριάντα με σαράντα χρόνια αργότερα για τις ανάγκες της ταινίας *Ρεμπέτικο*.⁷

Άλλα χειρόγραφα με σκόρπια αποσπάσματα νεότερων κειμένων, όπως και των τελευταίων του, βρίσκονται σε διαφορετικούς φακέλους, που έχει φυλάξει και κάπως ταχτοποιήσει η Αγαθή Δημητρούκα. Ορισμένα από αυτά μπορούν πιο εύκολα να προσδιοριστούν χρονικά, είτε γιατί κάποιιοι στίχοι τους έχουν ενταχτεί σε τραγούδια είτε γιατί, στο περιθώριο ή στην πίσω όψη,⁸ είναι σημειωμένοι κάποιοι αριθμός τηλεφώνου ή κάποιο όνομα, είτε, απλώς, από μαρτυρίες της κληρονομιάς του. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονίσουμε ότι σε κανένα κείμενο δεν αναγράφεται η χρονολογία συγγραφής του.

Τα παλαιότερα ποιητικά κατάλοιπα, αυτά που περιέχονται στα ντοσιέ, εμφανίζονται σε τυχαία σειρά με διασκορπισμένες τις παραλλαγές του ίδιου θέματος, ανάκατα με πεζά και θεατρική πρόζα, υποδηλώνοντας πολύ χοντρικά την εποχή τους. Γενικά, για εγγύτερο χρονικό προσδιορισμό των καταλοίπων, είναι απαραίτητο να βασιστεί κανείς σε ενδοκειμενικά στοιχεία αφενός, όπως οι ομοιότητες και τα επαναλαμβανόμενα μοτίβα. Αφετέρου παίζουν ρόλο και τα εξωκειμενικά στοιχεία: η ισχύουσα ορθογραφία κάθε εποχής, η διαφοροποίηση του γραφικού χαρακτήρα, που με το πέρασμα του χρόνου γίνεται όλο και πιο δυσανάγνωστος, η αλλαγή της γραφίδας από μολύβι ή πένα στην αρχή, σε στυλό και τελικά σε μαρκαδόρο, και βεβαίως οι διαφορές του χαρτιού: παλιές κόλλες αναφοράς και επιστολόχαρτα με ρίγες, παλιοκαιρισμένες κόλλες γραφομηχανής, σημειωματάρια λευκά, με ρίγες ή τετραγωνάκια, αλλά και κομμένες σελίδες τους, και τέλος γαλλικά τετράδια μιλιμετρέ.

Ας κάνουμε τώρα δύο γενικές παρατηρήσεις “τεχνικής” φύσης. Όσον αφορά βελτιώσεις και διορθώσεις, ο Γκάτσος γράφει την εναλλακτική λύση για μία λέξη, έναν στίχο ή μία φράση, από πάνω ή αποκάτω ή δίπλα στην παλιά. Όσον αφορά τόνους και πνεύματα, τα σημειώνει συχνά πολύ βιαστικά, με αποτέλεσμα να μην μπαίνουν πάντα στη σωστή θέση, αλλά λίγο πιο μπροστά και κάποιες φορές να μπερδεύεται η οξεία με την περισπωμένη.

Ας επιστρέψουμε τώρα στα χειρόγραφα των δύο ντοσιέ που προαναφέρθηκαν, για μερικές πιο ειδικές παρατηρήσεις. Το πρώτο ντοσιέ περιέχει τέσσερα μικρότερα –που προτιμώ να τα ονομάζω υποφακέλους– όχι από χαρτόνι αλλά από τετρασέλιδες κόλλες αναφοράς, ως εξής:

7. Βλ. Γκάτσος, *Όλα τα τραγούδια*, σ. 347. Η λίστα αυτή βρίσκεται στον υποφάκελο *Αμοργό*.

8. Μοναδική περίπτωση της «Λίμνης Καλιάμπας», που σώζεται στην πίσω όψη του χειρόγραφου της *Αμοργό*.

- 1° Άτιτλο
- 2° *Ο χαμένος αιγόκερως*
- 3° *Μνήμη θανάτου*
- 4° *Υλικό κίνησης*⁹

Το δεύτερο ντοσιέ περιέχει τρία μικρότερα, κατά τον ίδιο τρόπο:

- 1° *Μεταφράσεις*
- 2° *Μνήμη θανάτου*
- 3° *Άμορφα*

Γενικά, όλα τα χειρόγραφα του Γκάτσου είναι σε τυχαία σειρά, αλλά αυτό ισχύει κυρίως για τους τρεις μεγαλύτερους σε αριθμό σελίδων υποφακέλους, δηλαδή, για τους *Άτιτλο* και *Υλικό κίνησης* του πρώτου ντοσιέ, και *Άμορφα* του δεύτερου, οι οποίοι παρουσιάζουν επιπλέον ενδιαφέρον για την ποικιλία των περιεχομένων τους.

Οι πιο πλούσιοι των υποφακέλων είναι και οι πιο σημαντικοί, επειδή συμπεριλαμβάνουν πολλά και διάφορα κείμενα. Αυτό ισχύει προπαντός για τον υποφάκελο *Υλικό κίνησης* και για τον υποφάκελο *Άμορφα*.

Οι τίτλοι των υποφακέλων, αν εξαιρέσουμε τον υποφάκελο *Μεταφράσεις*, δεν αντικατοπτρίζουν το περιεχόμενό τους: είναι εμφανής η αδιαφορία του ποιητή για ταξινόμηση των γραπτών του. Στον πρώτον άτιτλον υποφάκελο, ιδιαίτερα, βρίσκονται ανακατεμένα διάφορα αποσπάσματα παραλλαγών ποιημάτων και τραγουδιών (λ.χ. του «Μανιάτικου Εσπερινού»¹⁰). Ακόμα και στους “θεματικούς” υποφακέλους υπάρχουν κείμενα εντελώς άσχετα με τον τίτλο, όπως βλέπουμε στον *Χαμένο αιγόκερω* ή στους δύο με τον τίτλο *Μνήμη θανάτου*.

Πιο συγκεκριμένα, στον υποφάκελο *Χαμένος αιγόκερως*,¹¹ τίτλος που παραπέμπει σε μυστηριώδεις ή και μυστικιστικούς συμβολισμούς, στους οποίους ο Γκάτσος αρέσκεται ιδιαίτερα, δεν υπάρχει ομότιτλο κείμενο. Επίσης, δεν παρατηρείται προφανής αντιστοιχία με τους τίτλους των υπόλοιπων περιεχομένων του υποφακέλου, που είναι ο «Αιώνιος Άγρυπνος», η «Λίμνη Καλιάμπα» και λίγοι στίχοι από την «Ισπανική Ραψωδία» (πιο σημαντικές παραλλαγές αυτής βρίσκονται στον άτιτλο υποφάκελο και στο *Υλικό κίνησης*).

Πιο αναλυτικά, η «Λίμνη Καλιάμπα», ημιτελές αφήγημα σε πρώτο πρόσωπο, μοιάζει να έχει γραφεί την ίδια εποχή με την *Άμορφο* –τουλάχιστον τα μικρά αποσπάσματα που βρέθηκαν σε αυτό τον υποφάκελο– αλλά και λίγο αρ-

9. Ας σημειωθεί ότι από αυτή την πλούσια ομάδα χειρογράφων επέλεξε ο Αρανίτσης για το: Γκάτσος, *Δάνεισε τα μετάξια στον άνεμο* (βλ. ανωτέρω, σημ. 6).

10. Βλ. σημ. 30.

11. Το μυστηριώδες σύνθημα αφορά, πιθανόν, το ζώδιο Αιγόκερως χαμένο σε πρωτογενές φως.

γότερα, αν κρίνουμε από το πιο ολοκληρωμένο κείμενο, που βρίσκεται πίσω από χειρόγραφα της *Αμοργού*.¹²

Όσο για τον «Αιώνιο Άγρυπνο», είναι ένα είδος *poème en prose*, το οποίο, χάρη στις αναφορές του στη Μάνη, αλλά και στη γερμανική Κατοχή, θυμίζει κάπως την ατμόσφαιρα της *Αμοργού*, όπως προκύπτει και από το εξής παράδειγμα:

Εκείνη τη μελανή νύχτα έβρεχε τόσο πολύ που τρομαγμένα τα ποτάμια από το ίδιο τους βουητό κρύβανε στις βαθιές τους σπηλιές λίγα χρυσάνθεμα σιωπηλά που είχαν φυτρώσει την αυγή στις όχτες τους, για να χαρούν στερνή φορά και αυτά κάποιον νοσταλγικό χινοπωριάτικο ήλιο, αυτόν τον ήλιο που τον χαρήκαμε κι εμείς κάποτε παιδιά, κάποτε, πρωτού περάσουν παντοτεινά σε μια καινούργια άνοιξη, με τα ίδια λουλούδια, τους ίδιους αστερισμούς και με την ίδια καρδιά, –άραγε με την ίδια καρδιά; Ένας αρχαίος μάγος το είχε πει, –ανάμεσα στις αστραπές φυτρώνει ένα τριαντάφυλλο, μα εκείνη τη νύχτα κανείς δε ζούσε να το δει, κι ύστερα το χινόπωρο είτανε τόσο σιωπηλό και βαθύ σαν το στόμα μιας σκοτωμένης γυναίκας μέσα στις φυλλωσιές των καλαμιών.

Στον υποφάκελο *Υλικό κίνησης*, που τον έχει μελετήσει αρκετά ο Αρανίτσης,¹³ βρίσκονται –μεταξύ μικρών ποιμάτων και σημειώσεων¹⁴– διάφορα σχέδια και παραλλαγές σπουδαίων ποιημάτων, λ.χ. της («Ισπανικής Ραψωδίας»), και μιας «Ωδή για τον Λόρκα». Η πρώτη, από την οποία έχουμε μόνο αποσπάσματα,¹⁵ προιδεάζει για μια ποιητική σύνθεση με σαφείς επιρροές από τον Λόρκα.¹⁶

Η «Ωδή για τον Λόρκα», από τα πιο σημαντικά και συγκινητικά ευρήματα

12. Ένα εκτενές απόσπασμα έχει δημοσιευτεί στο αφιερωμένο στον Νίκο Γκάτσο *Ημερολόγιο των εκδόσεων Διάμετρος*, σε επιμέλεια Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Αθήνα 1999, σ. 225-9.

13. Γκάτσος, *Δάνεισε τα μετάξια στον άνεμο*.

14. Εδώ μέσα υπάρχουν, λ.χ., και ποιήματα του Βιζυηνού και του Λόρκα, που ο Γκάτσος τα αντέγραψε με το χέρι: ενδειχτικό της αγάπης του για αυτούς τους ποιητές.

15. Παραθέτω για παράδειγμα δυο παραλλαγές από τον ίδιο υποφάκελο, αρκετά διαφορετικές από εκείνη που δημοσίευσε ο Αρανίτσης (βλ. Γκάτσος, *Δάνεισε τα μετάξια στον άνεμο*, σ. 13):

*Δέντρα γυμνά. Δέντρα γυμνά. / Κάποτε σ' έναν ουρανό δυο περιστέρια πετάζανε
Μαύροι γυμνοί καβαλλάρηδες κρατήσαν μια στιγμή τ' άλογά τους
Τρέμουν τα χαλινώρια στα χέρια τους κι οι αραποσκιές τους κνάνε.
Σύνεφα θυμωμένα μαζεύονται μακριά.*

Δέντρα γυμνά. Δέντρα γυμνά. / Κάμενες πέτρες. Ενκάλυπτοι.

Δέντρα γυμνά. Δέντρα γυμνά. / Κίτρινο χρώμα. Θαμπά βοννά.

Μάλαγα και Μονεβασιά. / Φέρετε κρασί να μεθύσω.

Δέντρα γυμνά. Δέντρα γυμνά. / Κάποτε σ' έναν ποταμό τα δακροσμένα καλάμια

Κρόφαν βαθιά μες στις ρίζες τους / Ένα παιδί που γεννήθηκε από...

16. Για τις σχέσεις Γκάτσου – Λόρκα, βλ. Maria Caracausi, «Gatsos e García Lorca. Studi sull'Europa orientale», *Omaggio a A. Bongo – G. Carageani, C. Nicas – A. Wilkon*, Dipartimento di Studi dell'Europa orientale, Νάπολη 2007, σ. 91-107.

στα κατάλοιπα του Γκάτσου, αποτελεί ένα σχέδιο που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε εντελώς, του οποίου βρίσκουμε δύο σχεδιαγράμματα στον υποφάκελο *Άμορφα*, του δεύτερου ντοσιέ. Ο υποφάκελος αυτός, πλούσιος επίσης σε αποσπάσματα και σημειώσεις, περιέχει, μεταξύ των άλλων, μια μοναδική παραλλαγή στην οποία στίχοι από την «Ωδή στον Λόρκα» συνδυάζονται με στίχους από το ποίημα «Ο Ιππότης και ο Θάνατος».¹⁷ Στους δύο ομότιτλους υποφακέλους, *Μνήμη θανάτου*, το κύριο θέμα είναι ο θάνατος. Στη *Μνήμη θανάτου* του πρώτου ντοσιέ βρίσκουμε μια παραλλαγή του ποιήματος «Πάρε το δακτυλίδι»,¹⁸ στο οποίο απαντώνται στίχοι που παρουσιάζουν ομοιότητες ή και ενυπάρχουν αυτούσιοι στο «Ελεγείο».¹⁹ Υπάρχουν επίσης σχέδια για το δράμα *Το Κάστρο της Κίρκης*²⁰ και διάφορες σημειώσεις, που πιθανόν τις χρησιμοποίησε ο ποιητής για τις ραδιοφωνικές εκπομπές στις οποίες λάμβανε μέρος.²¹ Στη *Μνήμη θανάτου* του δεύτερου ντοσιέ βρίσκουμε παραλλαγές του ποιήματος με μότο την Πατερική συμβουλή «Μνήμη θανάτου χρησίμευε τω βίω», μαζί με αποσπάσματα άλλων ποιημάτων (που αναφέρονται προπαντός πάλι στον Λόρκα).

Σημειώτεον ότι, σε μια άλλη παραλλαγή, οι δύο πρώτοι στίχοι της *Μνήμης θανάτου* («Χτυπήστε ντέφια στις πλαγιές! Εδώ σ' αυτές τις λαγκαδιές / Κοντά στις πικραμυγδαλιές παντοτεινά κοιμάται»), συμπτύσσονται σε έναν, ο οποίος αναφέρεται στον Λόρκα ως εξής: («Χτυπήστε ντέφια στις πλαγιές. Κάτου απ' τις πικραμυγδαλιές ο Φεδερίκο κοιμάται»). Έπειτα, το ημιστίχιο («Χτυπήστε ντέφια στις πλαγιές») το βρίσκουμε ως τίτλο του δεύτερου μέρους της

17. Οι στίχοι σε παχιά γράμματα συναντιούνται στο ποίημα «Ο ιππότης και ο θάνατος» (βλ. Γκάτσος, *Άμοργός*, γ' έκδοση, σ. 31-3):

*Τώρα καθώς κοιμάσαι λαμπερός
Στις αμμονδιές των αστεριών κι είσαι ένα δάκρυ της Πούλιας
Με τον Αντάρη κόκκινο να τραγουδάει τα νιάτα
Με το ποτάμι τ' ουρανού να χύνεται στον Αύγουστο
Θα τους χρυσώνει τα μαλλιά το φως του Αποσπερίτη
Θα σιγοτρώμει στα στήθια τους μια δακρυσμένη τριανταφυλλιά
Θα λάμπει εν' άστρο σιωπηλό σαν ανοιξιάτικη μαργαρίτα.*

Αυτό βέβαια δεν είναι το μοναδικό παράδειγμα της ευκολίας με την οποία ο Γκάτσος μετατόπιζε τους στίχους του από το ένα ποίημα στο άλλο. Βλ. σχετικά: Maria Caracausi, «Nikos Gatsos e i suoi "materiali in movimento"», *Poeti greci del 900. Due giornate di studio in onore di V. Rotolo*, Παλέρμο 9/10.11.2005, πρακτικά συνεδρίου (προς έκδοση).

18. Βλ. Γκάτσος, *Δάνεισε τα μετάξια στον άνεμο*, σ. 16.

19. Βλ. «Ελεγείο», στον τόμο *Άμοργός* (γ' έκδοση, 1963), σ. 34-5. Πρόκειται για τους στίχους 1-3:

*Στη φωτιά του ματιού σου θα χαμογέλασε κάποτε ο Θεός
Θα κλείσει την καρδιά της η άνοιξη σε μιας αρχαίας ακρογιαλιάς μαργαριτάρι.
Τώρα καθώς κοιμάσαι (λαμπερή στο «Πάρε το δακτυλίδι», λαμπερός στο «Ελεγείο») και τους τρεις τελευταίους:*

Με τη ζεστή σου καρδιά γυρισμένη στα ξένα/ Στα χαλασμένα δόντια της άλλης ακρογιαλιάς / Στα πεθαμένα παιδιά της αγριοκερασιάς και της φώκιας («Ελεγείο»: στα γκρεμισμένα νησιά).

20. Βλ. παρακάτω.

21. Caracausi, «Gatsos traduttore di teatro», σ. 440-1.

«Ωδής στον Λόρκα», στα δύο σχεδιαγράμματα που, όπως είπαμε, βρίσκονται στον υποφάκελο *Άμορφα* του δεύτερου ντοσιέ. Τα πέντε μέρη της «Ωδής στον Λόρκα», τιτλοφορούνται ως εξής:²²

- I. Δεν γνώρισα τη μορφή σου²³
- II. Χτυπήστε ντέφια στις πλαγιές
- III. Πού πας να κρυφτείς
- IV. Εφτού που κίνησες να πας
- V. Ουρανέ μου πατέρα μας

Από αυτά αναπτύσσονται, εμφανίζοντας παραλλαγές, μόνο το πρώτο, δεύτερο και τέταρτο μέρος. Δεν βρέθηκαν μέχρι στιγμής ίχνη του τρίτου και του πέμπτου μέρους.

Παραθέτω εδώ ένα παραδειγμα της αρχής:

*Χτυπήστε ντέφια στις πλαγιές!²⁴ Μέσα σ' αυτή τη λαγκαδιά
Κοντά στις πικραμυγδαλιές ο Φεδερίκο κοιμάται.
Έχει τ' αστέρια μάτια του την άβυσσο ψυχή του.*

22. Caracausi, «Gatsos e García Lorca», σ. 104-5.

23. Μια φωτογραφία χειρογράφου από το πρώτο μέρος της «Ωδής στον Λόρκα» δημοσιεύτηκε το 1999 στο αφιερωμένο στον Γκάτσο *Ημερολόγιο των εκδόσεων Διάμετρος*, σ. 195:

*Δε γνώρισα τη μορφή σου! / Μπορεί να σ' έβλεπα μιαν αυγή
Να κατεβαίνεις απ' τα βουνά σαν ποτάμι / Ή να κνττάζεις τη θάλασσα
Μιαν ανοιξιάντικη βραδιά κάτω απ' το κρύο φεγγάρι
Όπως κνττάζει ο άνεμος μια κοιμισμένη καρδιά./ Μπορεί να σ' έβλεπα να περνάς
Σαν αστραπή του καλοκαιριού μες στ' αθισμένα λιβάδια
Σα μια φωνή νοσταλγική να τριγυρνάς στα δάση / Μικρέ καθρέφτη που φώτισες
Στην ασημένια νύχτα την κουρασμένη καρδιά μου
Σαν ένα μακρινό βαθύ σλλογισμένο αστέρι
Σαν το νερό των πηγαδιών όταν κοιμάται αμίλητο
Ρίζα που κλαις από χαρά βαλσαμωμένη στο χώμα
Φύλλο που λάμπεις ήρεμο στο μέτωπο της μέρας
Αίμα ρουμπίνι που κυλάς μες στο κορμί της άνοιξης
Χιόνι λιωμένο κρύσταλλο στη φλέβα ενός ονείρου.
Τώρα σε βρήκα νεκρό / Με λίγα φύλλα ξερά σωριασμένο στο χώμα
Σένα που η γη δε σου 'φτανε κι είχες τον ουρανό για φωλιά σου
Κι είχες τον ήλιο φλάμπουρο σε μια κορφή απλωμένο
Δάκρυ που καίει το χνούδι σου στα μάγουλα της νιότης
Άστρο σμαράγδι φλογερό στα μάτια μιας αγάπης
Ρόδι πικρή δαγκωματιά σε μια πληγή της μοίρας*

24. Το πρώτο ημιστίχο θυμίζει τον στίχο του Λόρκα: *El jinete se acercaba / tocando el tambor del llano* («Romance de la luna luna»). Σημειωτέον, ότι σε μια από τις πιο πλήρεις παραλλαγές του ποιήματος αυτού, που βρίσκεται στον υποφάκελο *Άμορφα* (βλ. ανωτέρω, σημ. 23), υπάρχει το μότο «Nadie ne te conoce» από το *Llanto por Ignacio Sánchez Mejías*, 4 («Alma ausente»). Βλ. Federico García Lorca, *Obras Completas*. Recopilacion, cronologia, bibliografia y notas de Arturo del Hoyo, 3 τόμοι, Aguilar, Μαδρίτη 1977,²⁰ τόμ. I: «Verso-prosa-musica-dibujos».

*Πες στ' άλογα να σταματήσουν
Πες να μην τρέχουν τα παιδιά
Πες στα ποτάμια να σωπάσουν
Μην του βαραίνουν την καρδιά*

Για να ολοκληρώσουμε με τη *Μνήμη θανάτου*, η πιο καθαρογραμμένη της μορφή δημοσιεύτηκε το 1993 στο αφιερωμένο στον Γκάτσο τεύχος της *Οδού Πανός*.²⁵ Με διαφορά ενός στίχου (που λείπει εντελώς από τις ελληνικές παραλλαγές), είναι το ίδιο ποίημα που το 1947 δημοσιεύτηκε μεταφρασμένο στα Γαλλικά στο *Domaine Grec* του Robert Levesque, φέροντας τον τίτλο «Το μικρό Χορμόπουλο».²⁶ Σημειωτέον ότι, σε άλλο φάκελο με σκάρπια φύλλα που τα μάζεψε η Δημητρουκά, σώζεται μια δακτυλογραφημένη παραλλαγή με τον ίδιο τίτλο, που δεν αποκλείεται να στάθηκε το πρωτότυπο της γαλλικής μετάφρασης του Levesque. Ωστόσο, στον άτιτλο υποφάκελο, βρίσκουμε εννέα ολιγόστιχες απόπειρες του Γκάτσου σε ισάριθμα χειρόγραφα για ένα άλλο ποίημα με τίτλο «Το μικρό Χορμόπουλο», χωρίς να μπορούμε να πούμε με σιγουριά ποια από τις δύο ιδέες προηγήθηκε.²⁷ Είναι φανερό ότι ο ποιητής έτρεφε μεγάλο θαυμασμό για το ηρωικό κλεφτόπουλο («εκ των Ηπειρωτικών ορέων της αθανάτου πατρίδος») όπως σχολιάζει, αναφέροντάς το, το 1976 στην *Ελλαδογραφία*.²⁸

Από τις παραλλαγές στο ίδιο θέμα που απαντώνται στα κατάλοιπα του Γκάτσου, θα μπορούσαν κάποιες να απομονωθούν ως σχετικά άρτιες. Παράδειγμα το ποίημα «Το Δάσος της Αραμαθιάς», που μετρά περισσότερες από 10 παραλλαγές και θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα είδος προετοιμασίας για την *Αμοργό*, όπως προκύπτει και από το ακόλουθο παράδειγμα:²⁹

25. Βλ. *Οδός Πανός*, τχ. 66 (Μάρτιος – Απρίλιος 1993), σ. 2-5.

26. Πρόκειται για τη γνωστή ανθολογία ελληνικής ποίησης της περιόδου 1930-1946, του Robert Levesque, *Trois Collines*, Γενεύη – Παρίσι 1947, σ. 117-9.

27. Παραθέτω ως παράδειγμα την πιο πλήρη παραλλαγή του «Μικρού Χορμόπουλου»:

*Φύγαν οι σύντροφοί μου κι έμεινα έρημος
Πάνου στη χώρα τούτη που με γέννησε με τις ελιές και τα κυπαρίσσια
Πάνου στη γη των προγόνων μου που κι αν πέθαναν οι θεοί, έμεινε η θάλασσά τους
κοντά μας.
Εδώ που κάποτε ο καιρός*

*Ελάτε κάστρα της Ρούμελης, της Μάνης μοιρολόγια
Απ' όλη αυτή τη συντροφιά να τραγουδήσουμε
Τον πρώτο και τον καλλίτερο
Φέροντας μες στις μαραμμένες ψυχές
Λίγον αέρα θρόλον και φωτός.*

28. Βλ. Γκάτσος, *Όλα τα τραγούδια*, σ. 302-4· και *Τα Παράλογα*, σε μουσική Μάνου Χατζιδάκι (1976).

29. Κι αυτό το κείμενο έχει δημοσιευτεί στο *Ημερολόγιο της Διαμέτρου*, σ. 128-9.

Τα κρίνα της ακρογιαλιάς δε ζούνε πια
 Με τ' ανοιχτά τους μάτια την αυγή
 Ψηλά στις αδειανές φωλιές των βράχων
 Με τα μεγάλα βλέφαρα κλειστά
 Το βράδι στις σπηλιές των ποταμιών
 Λένε πως οι Νεράιδες τα μαγέψανε
 Μ' ένα μεταξωτό πανί σ' ένα νησί του Αιγαίου
 Λένε πως τ' άστρο του Βοριά τα ξεγέλασε
 Μ' ένα κομμάτι καθαρό κι άσπρο χιόνι,
 Λένε πως ήρθε η μάνα τους να τα ξαναμαζέψει κοντά της
 Με το μαγνάδι της καταχνιάς και τον Αη Γιώργη τον καβαλλάρη
 Με τον καιρού τα γυρίσματα και της αγάπης το δαχτυλίδι
 Στο δάσος της Αραμαθιάς το λυπητερό
 Το σκοτεινό το ήρεμο το μεγάλο
 Που χτίζει ο πελεκάνος μια φωλιά
 Κι ο στρατοκόπος κρύβει τα παιδιά του
 Άστρα προορισμένα για τη ζωή
 Φωτιά αιματοβαμμένη για τους πλανήτες.

Στα μεταγενέστερα κατάλοιπα κυριαρχεί ο «Μανιάτικος Εσπερινός».³⁰ Τα χειρόγραφα του Γκάτσου φαίνεται να διατρέχουν πολλές δεκαετίες έλξης και απώθησης του ποιητή με το ποίημα. Έλξης, λόγω της επιθυμίας του να πραγματευτεί τη νεώτερη ελληνική ιστορία με την τραγικότητα και τον αυστηρό ρυθμό του μανιάτικου μοιρολογιού, και απώθησης, λόγω των δυσκολιών που ανέκυπταν από την εμμονή του να χρησιμοποιήσει μια πολύ παλιά γλώσσα, ακόμα και τοπική διάλεκτο, για να επεξεργαστεί σύγχρονα νοήματα και ίσως οικουμενικά. Στόχευε σε ένα σύνθετο ποίημα με λίγο-πολύ θεατρική δομή, που θα το μελοποιούσε ο Σταύρος Ξαρχάκος, κάτι σαν λαϊκό ορατόριο.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να κλείσω το κεφάλαιο των ποιητικών και να αναφερθώ, επί τροχάδην, στα θεατρικά κατάλοιπα και στις *Μεταφράσεις*, ώστε να δοθεί μια πιο πανοραμική εικόνα του αρχείου του Γκάτσου.

Στον υποφάκελο *Μνήμη θανάτου* του πρώτου ντοσιέ βρίσκουμε, όπως ανέφερα προηγουμένως, το θεατρικό έργο *Το κάστρο της Κίρκης*. Πρόκειται μόνο για λίγες σελίδες από την Πρώτη πράξη, όπου σημειώνονται τα έξι πρόσωπα – τέσσερις νέοι και δύο νέες – του έργου με τους πρώτους διαλόγους, απ' όπου αντιλαμβανόμαστε ότι το κύριο θέμα του δράματος αυτού θα ήταν ο τραγικός θάνατος ενός ή περισσότερων νέων, και σκηηνικές οδηγίες:

30. Ένα σχεδιάσμα του *Μανιάτικου Εσπερινού* υπάρχει στον τόμο: Γκάτσος, *Όλα τα τραγούδια*, σ. 627-30.

Πριν ανοίξει η αυλαία ακούγεται κατά διαστήματα μια μακρινή καμπάνα που χτυπά πένθιμα.

Η σκηνή παριστάνει ένα ευρύχωρο δωμάτιο με χοντρούς τοίχους, που θυμίζει παλιό βενετσιάνικο φρούριο. Δεξιά, μεγάλο παράθυρο, καγκελόφραχτο, απ' όπου μαντεύει κανείς τον ολοφώτεινο ουρανό. Στο βάθος σιδερένια πόρτα με αμπάρες.

Το δεύτερο θεατρικό, *Η εποχή των δολοφόνων*³¹ – τίτλος δανεισμένος από τον Ρεμπώ³² – περιέχεται σε άλλο φάκελο με μεταγενέστερα κείμενα και θυμίζει, γλωσσικά και δραματουργικά, τον *Ματωμένο γάμο* του Λόρκα. Από τις λίγες σελίδες που έχουν γραφεί, δείχνει πολυπρόσωπο έργο, με τη δράση του να εκτυλίσσεται σε μανιάτικο τοπίο και με τον έρωτα και τον θάνατο παντοτινούς συντρόφους. Το εύρημα εδώ είναι ένα μοιρολόι με περισσότερες στροφές από το τραγούδι που έχει γίνει γνωστό με τον τίτλο «Σε πότισα ροδόσταμο», σε μουσική του Μίχη Θεοδωράκη (1961).³³

Στον υποφάκελο *Μεταφράσεις* περιέχονται απόπειρες μετάφρασης έργων ξένων ποιητών, χωρίς, ωστόσο, να αναφέρεται το όνομά τους. Πρώτο παράδειγμα «Ο Γάμος του Ουρανού και της Κόλασης» του Ουίλιαμ Μπλέικ.³⁴ Ακολουθεί μία ατελής μετάφραση του «Πρώτου τραγουδιού του Μαλντορόρ» του Λωτρεαμόν³⁵, όπου ούτε καν αναγράφεται ο τίτλος. Ιδιαίτερα σημαντικές, αν και λίγες και ανολοκλήρωτες, είναι οι απόπειρες μετάφρασης τμημάτων από την *Εποχή στην κόλαση* του Ρεμπώ.³⁶

Αξίζει να αναφέρουμε ότι στον ίδιο φάκελο βρίσκουμε κάποιες απόπειρες μετάφρασης της *Γέρμα* του Λόρκα,³⁷ οι οποίες δεν ξεπερνούν τις πρώτες σκηνές των δύο πράξεων.

Αυτά, ενδεικτικά. Για λόγους ευνόητους δεν επεκτείνομαι στις ολοκληρωμένες και δακτυλογραφημένες μεταφράσεις, που έχουν ήδη παρασταθεί.³⁸

31. Βλ. Maria Caracausi, «Il tempo degli assassini, un dramma incompiuto di Nikos Gatsos», *La Grecia allo specchio*. Atti dell'VIII Congresso dell'Associazione Nazionale di Studi Neogreci, Παλέρμο, 24-26 Novembre 2010, πρακτικά συνεδρίου (προς έκδοση).

32. Είναι γνωστό ότι ο Ρεμπώ ήταν για τον Γκάτσο ένα είδος αδερφός στην ποίηση – περίπου σαν τον Λόρκα – όπως προκύπτει από άλλα κείμενα και σημειώσεις. Βλ. σχετικά Maria Caracausi, *Nikos Gatsos traduttore di Arthur Rimbaud*, Πρακτικά του Δ' Συνεδρίου ΕΕΝΣ, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010 (Ιστοσελίδα ΕΕΝΣ).

33. Γκάτσο, *Όλα τα τραγούδια*, σ. 25.

34. *The complete writings of William Blake*, Keynes, Oxford University Press, Λονδίνο 1966.

35. Isidore Ducasse, Comte de Lautréamont, *Œuvres complètes, précédées des préfaces d'éditions antérieures dues à L. Genonceaux, R. de Gourmont, E. Jaloux, Ph. Soupault, J. Gracq, A. Breton, R. Caillois, M. Blanchot*, Librairie Jose Corti, Παρίσι, 1953.

36. *Arthur Rimbaud, Œuvres complètes*, Gallimard, Παρίσι 1946.

37. Caracausi, *Gatsos e Garcia Lorca*, σ. 102.

38. Βλ. ανωτέρω, σημ. 4.

Και τώρα το ερώτημα περί έκδοσης των καταλοίπων του Γκάτσου, που ετοιμάζω, αφού ήδη έχω ολοκληρώσει την καταγραφή και κωδικοποίηση και του παραμικρού ποιητικού κειμένου.

Όπως είναι φανερό, μια τέτοια έκδοση δεν είναι καθόλου εύκολη. Προϋποθέτει, εκτός από την προσεκτική φροντίδα μου, τη θαρραλέα πρωτοβουλία ενός εκδότη, με το μεράκι του Γκάτσου πιο δυνατό από «το μεράκι του Αποσπερίτη».